

PŘÍSPĚVEK K POZNÁNÍ JAZYKA A SLOHU HAŠKOVÝCH "OSUDŮ DOBRÉHO VOJÁKA ŠVEJKA"

Dílo Jaroslava Haška - neobyčejně široké a bohaté - se teprve v poslední době stává obecně známým a uznávaným. Nedávná Haškova výstava byla pěkným dokladem toho, jak naše znalosti o Haškově pokročily. Je zásluhou Zdeny Ančíka, že soustavně usiluje o úplné poznání Haškova díla i jeho autora a podmínek, za nichž se vyvíjel a pracoval. Působením Ančíkovým počinají se s Haškovým dílem nyní obírat mladí literárně historičtí pracovníci. Zdá se, že nebyla lichá naděje Julia Fučíka, že literární historie a kritika "za padesát let a z šestasedmdesátého vydání Dobrého vojáka Švejka objeví Jaroslava Haška a napíše o tom spis, který proslaví svého autora" (Stati o literatuře, s. 95). Haškovi nevěnovala však dosud téměř žádnou pozornost jazykověda; jedinou výjimku tvoří, pokud vím, B. Havránek, který si všiml užívání argotu u Haška.¹ Přítomná stať si neklade vůbec za úkol podat snad jazykový a slohový rozbor "Švejka". Její cíl je daleko skromnější: chce být jen jakýmsi "prvním pohledem" na jazykovou a slohovou stránku tohoto svérázného klasického literárního díla, má sloužit první orientaci v něm.

Jazyk a styl "Dobrého vojáka Švejka" není jednotný. Zřetelně se od sebe liší partie vyprávěcí a přímé řeči. Všimneme si nejprve části vyprávěcí c i c h. Celkově můžeme říci, že tyto partie jsou po stránce jazykové méně výrazné a pestré než přímé řeči. Síla Haškova Švejka je především v jedinečné schopnosti autorově reprodukovat mluvenou řeč se všemi jejími odstíny a v celé její široké rozloze. Ve srovnání s tím zdají se nám části ostatní na mnohých místech výrazově chudé, ba někdy i toporné nebo jazykově nedostatečně zvládnuté. Platí to v různé míře o většině Haškových literárních prací. Povšimneme si nyní blíže toho, co jsme nazvali jistou výrazovou chudostí. Nebudeme daleko od pravdy, řekneme-li si, že souvisí s celkovým stylovým zaměřením autorovým. Ančík ve své studii o Haškovi² ukázal, že Hašek záměrně usiloval o realistické podání (byl ctitelem ruských realistů, zejména Gorkého). Je jisté příznačné, že se v satíře "Mladé směry" (Národní listy z 11. VI. 1905) Hašek vysmívá dekadentnímu a samoúčelnému hraní s krásnými slovy (na př.: "feka podobala se mdlé síle chvějících bloudění", "zahoustlý soumrak", "válnivé touhy větru", "kohoutí křik po dolinách umkl v touhách podsadu") a že v jednom feuilletonu z r. 1907 odsuzuje "nucené, naučené fráze, které papouškují jeden po druhém".

Haškovo úsilí o vyjadřování "jasné, úsporné, přiléhavé, prosté a srozumitelné", jak je charakterisuje Ančík, dosahuje na mnohých místech Švejka opravdu mistrných úspěchů. Má ovšem také svůj rub; všimneme si však nejprve kladů. Haškův slovník není nijak bohatý, stylově rozrůzněný (synonyma nejsou častá) - slovo slouží k tomu, aby věc prostě, věcně pojmenovalo, nic víc. Větná stavba je nesložitá, nevyumělkovaná; souvětí, i delších, Hašek užívá rád, ale

nejsou to souvětí složitá, umně komponovaná; i tu se jeví snaha - na př. při volbě vět vedlejších a spojek - o "všednost". Spíše najdeme souvětí zprimitivizovanou než vyumělkovanou. Hašek tu zřejmě nechce působit originálním výrazem, nechce upoutávat pozornost čtenáře na formu. A přesto je Haškovy líčení nebo vyprávění mnohdy neobyčejně účinné. Jeho působivost záleží v tom, nač zaměřuje svou pozornost, co z bohaté skutečnosti vybírá k jazykovému vyjádření: volí jevy podstatné a typické, charakteristické pro danou situaci a ideový záměr. A v tom je právě mistrovství Haškovo, jak dovede zcela přirozeně a samozřejmě vést své vyprávění k účinnému ideologickému vyhocení.³ Jako názorný příklad uvádím líčení krajiny zničené válkou. Svědčí zároveň o tom, že Hašek není jen "humorista" (satirikem je ovšem vždy).

Karpatské stráně a svahy byly rozryty zákopy, jdoucími z údolí do údolí podél trati s novými pražci, po obou stranách veliké jámy od granátů. Někde přes potoky tekoucí do Laborce, jehož horní tok dráha sledovala, bylo vidět nové mosty a ohořelé trámy starých mostových přechodů.

Celé údolí na Medzilaborce bylo rozryto a přeházeno, jako kdyby zde pracovaly armády obrovských krtků. Silnice za říčkou byla rozryta, rozbita a bylo vidět zdupané plochy vedle, jak se vojska valila.

Právy a deště odkrývaly na pokraji jam způsobených granáty roztrhané cáry rakouských stejnokrojů.

Za Novou Čabynou na staré ohořelé borovici ve spleti větví visela bota nějakého rakouského pěšáka s kusem holeně.

Bylo vidět lesy bez listí, bez jehličí, jak tu řádil dělostřelecký oheň, stromy bez korun a rozstřílené samoty.

Vlak jel pomalu po čerstvě zbudovaných náspech, takže celý batalion mohl důkladně vnímat a ochutnávat válečné radosti a při pohledu na vojenské hřbitovy s bílými kříži, které se bělaly na planinkách i na svahu zpustošených strání, připravovat se pomalu, ale jistě na pole slávy, která končí zablácenou rakouskou čepicí, třepetající se na bílém kříži. (II, 159-160)⁴

Všimněme si při této příležitosti blíže některých Haškových stylistických prostředků. Nejoblíbenějšími jsou kontrast a přirovnání (často ovšem založené rovněž na kontrastu). Obou prostředků se užívá mnohdy se zaměřením ironickým, jako vůbec ironie patří k základním prostředkům Haškova stylu. Příklady najdeme i v hořejší ukázce: je to přirovnání s "armádou obrovských krtků" (všimněte si - opět je to obraz zcela realistický, prostý, snadno srozumitelný a názorný) a ironické, až sarkastické užití výrazu "válečné radosti" a "pole slávy" v posledním odstavci (jsou to vlastně otřelá klišé - ale jakou zžiravou ironií je naplňuje užití v dané souvislosti, založené na kontrastu!).

Přirovnáními se "Švejk" přímo hemží; bývají to přirovnání nejrůznějšího druhu a způsobu, od jednoduchého ("potáčeje se jako opilý") až k velmi rozsáhlému a podrobně vypracovanému (viz následující ukázka); různá bývá i forma přirovnání (srov. v následující ukázce druhý odstavec a j.). Úryvek,

který nyní následuje, je přirovnáními takřka přeplněn, ale nijak to čtenáři nevadí, neboť jsou to srovnání naprosto přirozená a podaná různým způsobem:

Nejvíc vyvalené oči ze všech měl nedožera Baloun.

Tak asi se dívají lidožrouti s laskominami a chtivostí, jak z misionáře, pečeného na rožni, teče tuk, vydává příjemnou vůni při škvaření. Balounovi bylo asi tak jako mlékařskému psu táhnoucímu vozík, kolem kterého nese uzenářský pomocník na hlavě koš s čerstvými uzenkami z udírny, při čemž řetěz uzenek visí mu z koše po zádech, takže jen skočit a chňapnout, kdyby nebylo toho protivného řemení, do kterého je ten ubohý pes zapřažen, a mizerného náhubku.

A jitnicový prejt, prodávající první období zrození, jitnicové ohromné embryo na hromadě na vále vonělo pepřem, mastnotou, játry.

A Jurajda s vykasanými rukávy byl tak vážným, že by mohl sloužit za model k obrazu, jak bůh z chaosu tvoří zeměkouli. (II, 303)

Přirovnání u Haška by si opravdu zasloužilo samostatnou studii. Jako příklad přirovnání založeného na kontrastu uvedu známé místo z 1. dílu, kde Hašek popisuje výjevy znázorněné na nepodařených obrazech skládacího polního oltáře (I, 143). Neobyčejně silného komického účinku se tu dosahuje ne "silnými" slovy, nýbrž kontrastem mezi popisovanou věcí (oltářní obrazy) a tím, k čemu se přirovnává. Stačí uvést jeden úryvek, zajímavý také tím, jak Hašek dovede komický účinek stupňovat dvojím kontrastním přirovnáním z různých významových okruhů:

Syn boží byl naproti tomu veselý, mladý muž s pěkným bříškem, zahaleným něčím, co vypadalo jako plavky. Celek dělal dojem sportmana. Kříž, který měl v ruce, držel s takovou elegancí, jako kdyby to byla tenisová raketa.

Z dálky však to všechny splývalo a činilo dojem, že vlak vjíždí do nádraží. (I, 143)

Kontrast je tu po stránce jazykové zesilován tím, že s věcí "vznešenou" ("syn boží", "kříž") jsou tu spojovány výrazy ze zcela jiné významové oblasti a naprosto nepoetické, běžné v denním hovoru (*plavky, sportman, tenisová raketa, vlak, nádraží*), ba familiární (*pěkné bříško*).

Kontrast, protiklad je prostředek, s kterým Hašek pracuje velmi dovedně i po stránce jazykové. Dovede si při tom třeba i zahrát se slovem, ale ne samoúčelně. Tak na př. v následujícím úryvku ukazuje na výraz *podat informace*, co takové honosně znějící slovo znamená ve skutečnosti, v praxi rakouské armády.⁵

"... nadporučík ... odevzdal je [dokumenty] opět Švejkovi a řekl blahosklonně ke kaprálovi u stolu: "Dejte mu informace" a opět se zavřel vedle do kanceláře.

Když za ním zapadly dveře, vzal štábní šikovatel Švejka za rameno, a odváděje ho ke dveřím, podal mu tuto informaci: "Koukej, smrade, ať zmizíš!" (II, 299)

Tím jsme se vlastně dostali do oblasti *ironie*, v níž, jak jsme už naznačili, je Hašek rovněž mistrem. Princip ironie prostupuje vlastně celým dílem: vždyť všechna slova dobrého vojáka Švejka, kterými stále osvědčuje svou loyálnost k mocnářství, jsou míněna ironicky. Po stránce jazykové to bývají obyčejně pusté fráze. Řekne-li Švejk " ... to bude něco nádherného, když voba padneme spolu za císaře pána a jeho rodinu", nebo "poslušně hlásím, že jsem reumatik, ale sloužit budu císaři pánu až do roztrhání těla", nezůstane žádný čtenář na pochybách, jak to Švejk myslí. Příkladů na ironické užití slov ve vyprávěcích partiích je velké množství, setkáváme se s ním na každé stránce. (Zejména často jsou to adjektiva. Tak na př. Hašek nazve surové vyhrožování profousovo "pedagogickým" výkladem.)

Haškova ironie přechází často v *sarkasmus*. A můžeme říci, že právě v tom se jeví Hašek jako skutečný humanista: jeho krutá ironie je inspirována soucitem s trpícím člověkem a nenávisí k "ničemnosti, blbosti a surovosti světové války" (Olbracht). Někdy je to prosté sdělení skutečnosti, odhalující však celou absurdnost války, významově soustředěné k jednomu slovu (*šťastný*): "Můj bratranec byl tak šťastný, že mu uřízli ruku pod loket, a dnes má s celou vojnou pokoj" (I, 75). Jindy třeba zase je to Švejkovo přehánění loyálnosti až do absurdnosti. Tak na př. (I, 167) odpovídá na desátníkův postesek na to, že se válet v týlu dovede každý, ale žádnému že se nechce padnout, tímto upovídaným výčtem "válečných příhod": "Já taky myslím, že je to moc hezký dát se probodnout bajonetem a taky to není špatný dostat kouli do břicha, a ještě pěknější, když člověka přerazí granát a člověk se kouká, že jeho nohy i s břichem jsou nějak od něho vzdálený, a je mu to tak divný, že z toho umře dřív, než mu to někdo může vysvětlit." Vrcholu dostupuje však Haškovo umění sarkasmu v této pasáži:

Před příjezdem osobního vlaku naplnila se restaurace třetí třídy vojáky i civilisty. Převládali vojáci od různých regimentů, formací a nejrůznější národnosti, které vichřice válečná zavála do tábořských lazaretů, kteří nyní odjížděli znova do pole pro nová zranění, zmrzačení, bolesti a jeli si vysloužit nad svými hroby prostý dřevěný kříž, na kterém ještě po letech na smutných pláních východní Haliče bude se ve větru a dešti třepetat vybledlá rakouská vojenská čepice se zrezavělým "frantíkem", na které čas od času si usedne smutný zestárlý krkavec, vzpomínající na tučné hody před lety, kdy býval tu pro něho nekonečný prostřený stůl lidských chutných mrtvol a koňských zdechlin, kdy právě pod takovou čepicí, na které sedí, bylo to nejchutnější sousto - lidské oči. (I, 251)

Ukazuje se tu, že v Haškovi nesmíme vidět jen humoristu, autora různých "švandů", jak se často dalo. Je ve světové literatuře málo míst, která by byla vážnější a hlubší, než je tento odstavec ze "Švejka". Při vši výrazové jednodušečnosti a prostotě je toto místo prostoupeno zvláštním pathosem a básnickým zanícením - u Haška ne běžným. Přitom ovšem zůstává Hašek věren svému realistickému stylu. Ne moralistická úvaha, nýbrž konkrétní líčení trpké

skutečností bez nadnesených slov a násilné vyumělkovanosti. Jazykové prostředky, jichž je tu užito, jsou s tím ve shodě. Jsou to přívlastková přídavná jména, vhodně volená k svým substantivům⁶ (*prostý dřevěný kříž, smutné pláně, vybledlá rakouská vojenská čepice, zrezavělý "frantik", smutný zestárlý krkavec, tučné hody, nekonečný prostřený stůl, chutné mrtvoly a koňské zdechliny, to nejchutnější sousto*), výrazy několikanásobné (*zranění, zmrzačení, bolesti; ve větru a dešti; které ..., kteří*), nenásilné vyjádření obrazné (... *nekonečný prostřený stůl ...; válečná vichřice zavála*), slova nenásilně expresivní (*třepetat, mrtvola, zdechlina*). Vše to přispívá k větší názornosti; té je zapotřebí k tomu, aby tím tvrději, sarkastičtěji vyzněla ironie toho, co si chudáci propuštění z lazaretu do pole jedou "vysloužit".

Zajímavé také je, že si čtenář snad ani neuvedomí, že celá pasáž je jediné souvětí (nepočítáme-li krátkou úvodní větou). Všimněme si stavby tohoto souvětí podrobněji. Větu hlavní, uvádějící v podmětu základ celé další výpovědi (*vojáci ...*), rozvíjejí dvě paralelní vedlejší věty vztažné; druhá z nich (dvojnásobná) vypovídá o tom, co vojáky v budoucnosti čeká; líčení chmurné jejich budoucnosti je rozvíjeno v řadě dalších vztažných vět, řetězovitě na sebe navazujících. První vyvrcholení je ve slovech "prostý dřevěný kříž"; tento výraz je rozvíjen další vztažnou větou, která přináší další thema - vojenskou čepici, toto thema je opět rozvíjeno vztažnou větou s novým thematem, krkavcem, a toto thema rozvíjejí konečně poslední dvě paralelní věty vztažné, první líčí bojiště poseté mrtvolami a zdechlinami, navazující na thema krkavce prostřednictvím nevětného, ale dějového přívlastku (*vzpomínající ...*), a druhá obdobným způsobem přináší vyvrcholení nejen motivu krkavce, ale celého líčení - lidské oči jako krkavčí pochoutku.

Z ukázky můžeme vyvodit ještě další poznatek, pro Haškův jazyk rovněž příznačný: převaha vyjadřování slovesného, větného; přednost se dává spojením volným před těsnými. Výsledkem je vyjadřování významově nepřetížené a nesložitě. Nebezpečí jisté rozvláčnosti je vyvažováno autorovou schopností vyjadřovat se úsporně; tato výrazová úspornost záleží ovšem v zaměření na věci podstatné a typické, nikoli v úsilí vyjadřovat se zhuštěně a významově přetěžovat syntaktickou stavbu. - Výjimku tvoří hojné, ale vhodné užívání přechodníku (přítomného i minulého).

S hlediska stylistického nejde tu o žádné důmyslně komponované souvětí; je to v podstatě řada na sobě závislých vztažných vět, z nichž poslední je dokonce až na 4. stupni závislosti; je to tedy souvětí záměrně primitivní. Řadí k sobě představy a myšlenky, jak se postupně v mysli autorově objevují; tím má blízko k vyjadřování prostého lidového vyprávění. Přihlédneme-li k tomu, že takovéto syntaktické typy jsou ve "Švejkovi" velmi časté,⁷ můžeme se právem dohadovat, že tento způsob stylisace souvisí s Haškovým způsobem práce: bez konceptu přímo definitivně stylisoval rukopis a zřejmě se k němu už ani nevracel. Proto vznikaly spíše větné řetězce než prokomponovaná souvětí. Hned

ovšem musíme dodat, že tento způsob většinou nijak neruší celkový slohový charakter "Švejka", naopak je jeho organickou součástí.

Zdůraznili jsme, že Haškův styl zná nejen tón humoristický, nýbrž že dovede vytvořit pasáže vážné, znějící pathosem opravdového rozhořčení a odsuzující společenské zločiny sžiravým sarkasmem. Hašek však dovedl vyjádřit svou sympatii a soucit s ubohými oběťmi války i přímo. I když je to tón u Haška spíše nezvyklý, nezní falešně nebo sentimentálně. Pěkným příkladem je Švejkovo setkání s maďarským rekonvalescentem na tábořském nádraží. Uvedu alespoň krátkou ukázkou:

Švejk soustrastně kýval hlavou a zakrslý rekonvalescent sdělil ještě Švejkovi, nakláněje levici na půl metru od země a pozdvihuje potom tři prsty, že má tři malé děti.

"Nincs ham, nincs ham," pokračoval, chtěje říci, že nemají doma co jíst, a utřel si oči, ze kterých vytryskly slzy, špinavým rukávem svého vojenského pláště, ve kterém bylo vidět díru od kulky, která vylétla mu do těla pro uherského krále. (I, 252n.)

Opět prosté a úsporné vyprávění vyjádřené všedními slovy, ale umělecky dobře zvládnuté. Výraz *vytryskly slzy*, který by mohl navozovat nevhodnou přecitlivělost, není centrem vyprávění, neboť je odsunut do vět vedlejší, a těžiště je ve větě "utřel si oči *špinavým rukávem vojenského pláště*" (oba výrazy se kontrastně doplňují). Ale nejen to, druhá část odstavce, navazující na motiv vojenského pláště, vypovídá zcela nesentimentálními, až tvrdými slovy, že v plášti byla *díra*, kterou vojákovi *vylétla do těla kulka* "pro uherského krále". A právě v těchto tvrdých slovech cítíme opravdový soucit s tímto "kandidátem utrpení", jak jej nazval Hašek o dvě stránky dříve.⁸ Ale není tu jen cit, je tu i jasná myšlenka: ve slovech "pro uherského krále", tak nesmyslně znějících v této souvislosti, je obsaženo odhalení příčiny utrpení, a tedy i cesta k jeho odstranění. - (Po stránce syntaktické tu je možno upozornit opět na charakteristický řetěz vztažných vět.)

Těmito několika příklady, vzatými celkem spíše náhodně, chtěli jsme poukázat na některé charakteristické vlastnosti Haškova slohu, jak se nám jeví ve vztahu na jedné straně k jazyku, na druhé straně k tematiku a ideologickému záměru.

Vrátíme se nyní opět k svému východisku, k stránce jazykové. Řekli jsme prve, že Haškovo úsilí o výrazovou všednost vede někdy až k tomu, že se místy vyjadřuje dost neobratně, což na první pohled překvapuje u autora, který dovede přímé řeči reprodukovat neobyčejně živě a věrně (jak ještě ukážeme). Tyto neobratnosti záleží jednak v těžkopádné větné stavbě, jednak v užívání tvarů a obrátů v současném jazyce už neživých nebo odumírajících. Haškův jazyk je někdy podivuhodná směs výrazů na jedné straně hovorových až obecných (zdůrazňuji, že zatím se zabýváme jazykem autorského vyprávění a přímé řeči

necháváme stranou) a na druhé straně výrazů zastarávajících, kterých dobří spisovatelé - Haškovi současníci téměř neužívali. Tak na př. užívá Hašek důsledně infinitivu *řít* - a na druhé straně není u něho vzácností genitiv záporový nebo adjektiva ve tvaru jmenném, v případech v současném jazyce neobvyklých, a knižní *jest*; dává též přednost typu nehovorovému *dvakráte, jakýkoliv* a j. Třetí složku Haškových jazykových zvláštností bychom mohli konečně charakterisovat jako prvky starší češtiny, novinářské a kancelářské⁹ (nevhodné užívání zájmena *týž* a *tento*, instrumentál doplňkový, klišé typu *nejednalo se o to, komise sestávala ze ...* a pod.). - Najdou se tu a tam i skutečné tvary nespisovné a chybné; ty ovšem je nutno přičíst na vrub spěchu, v němž Hašek rukopis psal, respektive později jen diktoval (na př. *s bramborama, zubama, o cizé* a j.).¹⁰

Uvedeme alespoň několik konkrétních příkladů naznačených neobratností nebo vyjadřování neživého, papírového.

Genitiv záporový: *čekal marně doplňků* (I, 159), *nedělal už žádných výstupů* (II, 286), *právě neměl záchvatu* (II, 293), *nemohl ničeho zkazit* (I, 143), *nedostal batalion ničeho* (II, 185); instrumentál doplňkový: *situace byla nevyjasněnou* (I, 469), *co mluví, je pravdou* (I, 131), *zůstala farní budova prázdnou* (II, 300), *byl tak vážným, že ...* (II, 303); nevhodné užívání zájmen *tento* a *týž*: *Vypravuje toto, díval se Švejk tak upřímně nadporučíkovi do očí, že týž, přistoupiv zprvu k němu, ...* (II, 75); jmenné tvary adjektiv: *dostal poctivou porci, jakou měl předepsanu* (I, 79); častá vokalisovaná podoba předložky *ku*: *ku které(mu)* (I, 147, 169), *ku spasení* (II, 300) atd.; nevhodné užívání zájmen *kterýž(to)*, *což*: *... debrecínské párky, kterýž pojem ...* (II, 75); *... křičel: na Bělehrad!, kterýž vlastenecký projev dal původ ...* (I, 80); *vzdychl ještě jednou hlasitě, což opakoval ...* (I, 196).

Nezvyklý je leckde i Haškův slovosled; necháváme-li stranou některé zřejmé rusismy, je to zejména časté nedodržování pravidla o kladení příklonek. Případy typu *starý pán domníval se, že ...* (I, 141); *... který v rozpacích nedíval se na plukovníka* (I, 396); *... že Švejk pokusil se ho uchlácholit* (I, 436); *nedbaje toho, že Švejk ho ubezpečoval* (I, 136); *několika slovy vysvětlil mu, jak ...* (I, 129) jsou naprosto běžné a převažují. Najdou se i jinak vůbec místa slovosledně zamotaná, jako na př. *toto* (I, 192): *Švejk v kuchyni lehl si na pohovku; v tom okamžiku, kdo by ho našel, musel by být přesvědčen ...* (I, 130). Nedostatek zřetele k rytmu řeči jistě překvapuje u autora, který přímé řeči dovede reprodukovat tak živě. Čtenáři také vadí nadměrné užívání vět vztažných, zejména tam, kde by se rozhodně lépe hodilo užít jiné věty vedlejší; je to jistá stylistická pohodlnost, nepropracovanost (souvisí jistě se způsobem Haškova tvoření) a má za následek jednotvárnost a nevýraznost. Tento nedostatek je zesilován ještě tím, že Hašek často odtrhuje vztažné zájmeno od substantiva, k němuž se vztahuje; na př.: *vyrázil mu psaní z ruky, kterým stále mával* (I, 396); *Švejk šel s holí vedle Vodičky, která byla ...* (I, 399). Najde se konečně i řada jinak podivných vyjádření, jak ukazují tyto příklady: *Když přečla dopis, vrátila se jí její resolutnost, která se vyjádřila tím, že poručila ...* (I, 199); *Byl to civilní strážník ... stojící ve službách státní policie* (I, 12) a j. Nevhodně působí vazba *řící k někomu něco*, velmi hojně doložená.

Můžeme ještě dodat, že tu jde vesměs o jevy, s kterými se shledáváme tu více, tu méně i v ostatní literární tvorbě Haškově. Uvedu několik dokladů

namátkou shledaných ze stránek výboru "Veselé povídky" (SNDK 1953; je mezi nimi i "Dobrý voják Švejk před válkou"): *Italského vina nemohl ani čít (150); pravdou bylo (61); nezdál se mně býti dosti způsobilým (128); máje ruku o něj opřenu (58); zrušiv smlouvu stran vystupování v cirku mé matky. Tato ovšem pořádala ... (128); ku které (147); ... který sám narodil se ... (61); jako kdyby člověk díval se ... (46); vodil hlídky hlídat hangáry, které poučoval ... (160); řekl k svému medvědovi (61) a rovněž vedle tvarů hovorových (tlouct, 46) stojí knižní jest ("Vojenský duchovní jest placen státem, jest to vojenský úředník", 150).*

Tyto poznatky bychom mohli shrnout v ten smysl, že způsob Haškovy literární práce nepopřával času jazykovému a slohovému vytříbení. Takový závěr by však byl jednostranný. Hodnotíme-li uvedené jevy s hlediska daného uměleckého díla jako celku, vidíme, že většinou ještě zesilují nevýraznost, šedost autorského textu, aby se tím zřetelněji od nich odrážela živost a bohatost přímých řečí.

Přecházíme k druhé části našeho příspěvku, k ocenění přímých řečí. Všichni, kdo dosud psali o Haškovi, shodují se v tom, že vynikal výbornou pamětí. Tato cenná vlastnost jistě přispěla k tomu, že přímé řeči jeho hrdinů jsou velmi věrným zobrazením skutečného hovoru. Spokojíme se zatím upozorněním na několik příznačných rysů.

Hašek užívá ve "Švejkovi" přímých řečí rád; zabírají převážnou část díla (nezapomínejme, že mnozí Haškovi hrdinové rádi vyprávějí). Hašek jim dává přednost před nepřímým referováním; přispívá to jistě k větší názornosti. Poučné je po té stránce srovnání se "Švejkem" předválečným. Na př. v oddíle "Švejk stojí proti Italii" (v uvedeném výboru s. 146n.) shledáváme se hned na začátku s referováním o tom, co Švejk prováděl, a jeho způsob jednání se vykládá a hodnotí; při četbě čtenář hned cítí, že tento nepřímý způsob je něco, nač v poválečném "Švejkovi" nejsme zvyklí. A ovšem i stavba přímých řečí je tu jiná: chybí švejkovská upovídánost a sklon dokládat se příklady "z dějin lidských trampot". A nadto - Švejk mluví takřka jen jazykem spisovným, i když hovorovým. Prvky češtiny obecné a vulgarismy, tak typické pro Švejka, chybějí.

Přímými řeči Hašek své hrdiny výrazně charakterisuje. Výběrem slov, frází a rčení, větnou stavbou, spádem řeči, výběrem prostředků z různých vrstev jazyka, celkovým stylem atd. Po této stránce jsou jednotlivé postavy v průběhu celého děje jednotné; autorovi se podařilo jasně řeč každého individualisovat a provést toto rozlišení důsledně v celém díle. V tom je skutečný mistr. I zde je užitečné srovnávat, a to s Vaňkovým zcela nezdařeným pokusem dokončit "Švejka". Hned na prvních stránkách Vaňkova pokračování jsme svědky úplného zhroucení Haškovy stavby. Tak "kuchař okultista" Jurajda mluví pojednou obecnou češtinou (u Haška po stránce tvaroslovné vždy jen spisovně), hejtman Sagner oslovuje Lukáše "Ty, Lukáš" (tvar u Haška neexistující), Lukáš plísni Balouna slovy velmi nevybíravými, vulgárními (svině, dobytku, ty žraloku, ty krávo, ty pse hladová), "kopl do nohy ... Balouna", ačkoli v 1. díle

(s. 183) Hašek výslovně říká, že Lukáš "neměl ve zvyku někoho týrat", že "uměl ... křičet, ale nikdy nenadával". U Haška je Lukáš v řeči i chování celkem zdrženlivý [jedině když se rozzlobil na Švejka kvůli ukradenému psu (I, 228), užil také ve větší míře silně vulgárních slov]; nikdy však Švejkovi netyká, u Vaňka však ano¹¹ (u Haška tyká poručík Dub).

Jazyk jednotlivých postav je charakterisován, individualisován různými způsoby, nápadnějšími i méně zřejmými a jemnějšími. Celkem jednoduchým prostředkem je časté opakování oblíbených rčení a pod. (na př. poručík Dub: "Vy mne ještě neznáte, ale až mne poznáte ..." v různých obměnách a "o tom jsme před válkou mluvili s panem okresním hejtmánem"; nebo sapér Vodička a konečně Švejk sám svým "Já jsem znal jednoho ..."); není však u Haška příliš hojný. Vedle thematického zaměření (daného zaměstnáním a sociálním postavením mluvčích, na př. Jurajda, Baloun) liší se přímé řeči, jak už řečeno, zejména poměrem prvků spisovných a nespisovných a výběrem nespisovných prvků a konečně celkovým stylistickým charakterem (rozvleklost - stručnost, spád řeči atd.). Tak na př. důstojníci mluví jazykem hovorovým bez tvaroslovných prvků nespisovných (už také proto, že jde vlastně o hovor většinou "německý"), kdežto postavy lidové mluví češtinou obecnou.

Velmi typická je řeč jednoholetého dobrovolníka Marka. Základem je spisovný jazyk hovorový a ten je prostoupen na jedné straně prvky, které by bylo možno označit jako vzdělanecké (*interpelovat, apatický, intimní, úsloví* jako "Ikarus si spálil křídla", citáty jako "Morituri te salutant"), na straně druhé prvky jazyka obecného a vulgarismy, a to nejen snad z německé vojenské hantýrky (na př.: *poblíže se, blbnout, v bordelu, čumí, požírat oběd, hovada, "vykašlu se na jednoročácké štrásky"*). Typická po této stránce je třeba tato věta: "Člověk by chtěl být gigantem - a je hovno, kamaráde" (I, 311). Stavba vět Markových je zřetelná a pevná, Marek formuluje své myšlenky jasně, přesně, se sklonem k jakési gnómičnosti; má literární nadání, rád vypráví, potřebuje se vyprávět, zdá se, že tak trochu rád sebe poslouchá. Nejednotnost jazyka je tu v souhře s jeho jistou rozpolceností vnitřní - je v něm odpor ke starému světu, k němuž by svým sociálním zařazením měl vlastně patřit; ironisuje tento svět a zesměšňuje, ale s jistou trpkostí, tak trochu "šibeniční", recesistickou a nihilistickou. Zřejmě se tu ozývá Haškov anarchismus; ale Marek hledá cestu z něho. Místo, které nyní ocitujeme, ukazuje, že tuší cestu správnou a že pravděpodobně v dalších kapitolách "Švejka", které už na neštěstí Hašek nemohl napsat, byla by se z něho stala postava kladná, bojující uvědoměle za nový svět.

"Vůbec," řekl jednoletý dobrovolník, ukrýváje se pod deku, "všechno v armádě smrdí hnilobou. Teď se ještě vyjevené masy nevzpamatovaly. S vypoulenýma očima jdou se dát rozsekat na nudle a potom, když ho treffi kulička, zašeptá jen: 'Maminko ...' Neexistují hrdinové, ale jatečný dobytek a řezníci v jenerálních štábech. A nakonec se jim to všechno zbourí, a to bude pěkná mela. Ať žije armáda! Dobrou noc!" (I, 323)

Julius Fučík ocenil Haškovu "kanonisaci lidové češtiny".¹² Platí to především o postavě Švejkově. Hašek tu použil obecné češtiny jistě nad miru dosud obvyklou; a nadto se nebál užít ani velkého počtu vulgarismů, jimž se literatura před Haškem - i po něm - vyhýbá. Akademik B. Havránek vyslovil názor,¹³ že Hašek užíval v širokém rozsahu argotu. Rozumíme-li však argotem "jazyk určité omezené vyřazené společnosti" (Havránek), shledáme, že u Haška jde převážně jen o vulgarismy; argot se objevuje jen zcela příležitostně. Byly vysloveny nejrůznější názory o tom, proč Hašek užívá vulgarismů a je-li to správné. Jisté vysvětlení podává Hašek sám v doslovu k 1. dílu "Švejka". Je to jednak snaha po pravdivém zachycení skutečnosti ("Je-li třeba užít nějakého silného výrazu, který skutečně padl, nerozpakuji se podat jej právě tak, jak se to stalo" - "Užívaje ve své knize několika silných výrazů, konstatoval jsem letmo, jak se skutečně mluví"), jednak odpor k pokrytecké, svatouškovské měšťácké morálce, k planému estetství a k "jemnému mravu salonů". ("Opisovat nebo vytečkovat považují za nejpitomějši přetvářku." "Nad tím, co jest přirozené, pozastavují se jen největší sviňáci a rafinovaní sprostáci, kteří ve své nejmi-zernější lžimorálce nedívají se na obsah a s rozčilením vrhají se na jednotlivá slova.") Podle toho tedy užíval Hašek ve "Švejkovi" vulgarismů vědomě a s ideologickým záměrem: podat "historický obraz určité doby"¹⁴ a bojovat proti "přecitlivělým lidičkám", zbabělcům a slabochům, neboť ti "jsou právě těmi největšími poškozovači kultury a charakteru". - Toto ovšem neplatí o Vaňkově pokračování. "Kdo četl i několikrát Haškova Švejka, nemohl se nikdy po druhé prokousat ani deseti stránkami Vaňkova pokračování, plného sprostoty, hulvátství a nenávisti k lidem."¹⁵

A není jisté sporu o tom, že Haškovy vulgarismy nejsou samoučelné, že skutečně dobře vystihují prostředí i charakter osob. Přímé řeči tím nabývají většího slohového rozpětí a jsou živější. Užití vulgarismů je tu tedy opět ve shodě s celkovou stylistickou dominantou díla: zesilují kontrast mezi přímými řečmi a partiemi vyprávěcími.

Švejkova řeč je v základě lidová mluva pražská, dobře charakterisující "zproletarisovaného maloměšťáka" (J. Fučík). Jsou tu všechny znaky obecné češtiny po stránce hláskové a tvarové (tedy na př.: *dobrej, žádný hračky, který lidi, tý // tej, vokno, nákej, řek, bouch, choději, zubama ...*) i slovníkové a frazeologické (*cpát se, zřískat někoho, fajnověj, almara, kýbl, kařata, běhna, dát šluka, čím má bejt?* atd.). Je tu i jistá charakteristika generační a dobová ("oni-kání", *dramky, ryto* a pod.). Nejde tu však o naturalistickou kopii skutečného hovoru. Nemůžeme sice tvrdit, že by tu Hašek pracoval jen náznakem, přesto však neužívá nespisovných znaků důsledně. Podoby na *ej // ý*, s předsunutým *v-* a bez něho atd. se často střídají, někdy dokonce i v téže větě; vztažné zájmeno je doloženo dokonce ve čtyřech variantách (*který, kterej, kerý, kerej*).¹⁶ Častý je typ "s vojenskýma věcma".

Zajímavé je pozorovat, jak se slovní výraz Švejkův pokrívuje, když mluví s představenými, jak z něho zaznívají "falešné tóny"; Švejk se nutí do spisov-

ného, či spíše knižního, nepřirozeného vyjadřování - a to ovšem vhodné kontrastuje s celkovým jazykovým rázem jeho řeči a charakterisuje prostředí a situaci. Na př.: Já jsem byl taky *téhož mínění* (II, 35); *vřava válečná* (II, 35); ještě jste se vo tom *nezmiňoval* (I, 241); nechtěl jsem *znepokojovat, pane obrlajtnant, byl jsem toho dalek* (I, 463). Podobné výrazy se najdou leckde i ve Švejkově vyprávění různých historek a působí jako jeho reminiscence na četbu podřadné literatury [na př.: *skolil domovnici* (II, 81), *zvolil si domovníka za nástroj svý pomsty* (II, 82) atd.]. Někdy dovede Švejk využít výrazů knižních a "poetických" též ironicky (srov. při obou cestách s eskortou, I, 359, II, 291, dále též I, 336 a j.).

Slovník Švejkův má tedy velmi širokou škálu - od slov "vysokých" přes slova hovorová a obecná až k známým vulgarismům.

Po stránce větné stavby zaslouží Švejkova řeč rovněž pozornost. Je to stavba typicky hovorová, která se přímo nabízí k hlasitému čtení. O tom, jak je celkový spád řeči dobře odposlouchán, svědčí i to, že se věta předčitateli snadno rozčleňuje na úseky, nenechává ho na pochybách o poloze větného přízvuku a do značné míry i o charakteru větné intonace.¹⁷ (Platí to více méně o všech přímých řečech ve "Švejkovi".)

Švejk se vyjadřuje - zejména ve svých historkách "z dějin lidských trampot" - často i v delších souvětích; ta jsou stavěna jednak způsobem "aglutinačním" ("přilepovacím"), ať už jde o spojení podřadné nebo souřadné, jak ukazují tyto příklady:

Pan Bílek, ten tý známosti nepřál a taky prohlásil veřejně v hospodě, že kdyby pan Jenom přišel žádat o ruku jeho dcery, že ho srazí se schodou, že to svět neviděl. Pan Jenom se na to napil, a přece jen šel k panu Bílkovi, kterej ho v předsíni uvítal s velkým nožem, kterým ořezávají ořízku, který vypadá jako žabí kůch. (II, 229)

Vohlédli jsme se všichni, a ten pán s tou bradou šel k mariňákovi a dal mu facku a mariňák mu rozbil hlavu flaškou od piva a ten bradatej pán se svalil a zůstal ležet bez sebe a s mariňákem jsme se rozloučili, poněvadž hned vodočel, když viděl, že ho přizabil. (I, 356)

Jednak je větná řada nesoucí kupředu dějové pásmo vyprávění doplňována různými dodatky, doplňky, vsuvkami ve formě vět vedlejších; např.:

"Nejlepší by bylo, pane obrlajtnant," řekl Švejk, "kdyby ten její muž, od kterýho utekla a který ji hledá, jak jste říkal, že je v tom psaní, který jsem vám přines, věděl o tom, kde je, aby si pro ni přijel." (I, 201)

A když jsme byli v Praze a on mne poslal někdy pro oběd do restaurace, tak aby si snad nemyslel, že mu nesu malou porci, poněvadž jsem polovičku na cestě sežral, sám jsem ze svých posledních peněz, když se mně zdálo být porce malou, přikoupil ještě jednu, aby se pan obrlajtnant najed a vo mně si nic špatného nemyslel. (II, 43)

To vše je příznačné pro lidové vyprávění, podobně jako i další syntaktické zvláštnosti, jako jsou prostá parataxe místo významově přesnějšího spojení podřadného ("Hostinskéj zbedl jako křída, byly to jeho poslední peníze, vdešel do kuchyně ..." I, 175), anakoluty, samostatné větné členy, častý zájmenný podmět, hojné užívání ukazovacího zájmena *ten* atd.

Švejk reprodukuje přímé řeči osob, o nichž vypráví, často opět ve formě přímé (vznikají tak někdy až přímé řeči "na třetí") a většinou přitom zachovává velmi dovedně charakteristický způsob řeči těchto osob (na př. II, 83, 180 a j.). Tam, kde se spokojuje nepřímou reprodukcí (oba způsoby někdy dovedně střídá, srov. na př. II, s. 180), vzniká často dlouhý řetěz vypovídacích vět stereotypně připojených spojkou *že* (je to vlastně protějšek souřadných spojení v odpovídající řeči přímé). V příkladu, který uvedeme, se spojka *že* opakuje osmkrát; charakteristické pro lidový vyprávěcí styl je i to, že tu jde o souvětí skládající se pouze z vět vedlejších (proto uvádíme i souvětí předcházející; je rovněž bohaté na věty s *že*):

Ten pan Karlík začal na něj zbytečně řvát, že mu přece říkal, že si ji nesmí vzít, že mu jí nedá, ale von mu docela správně odpověděl, že si ji taky neveme, a tenkrát že nebylo vo tom žádná řeč, co s ní může dělat. Že se vo tom nejednalo, von že drží slovo, aby byli bez starostí, že von jí nechce, že je charakter, že není kam vítr tam plášť a že drží slovo, že když něco řekne, že je to svatý. (II, 180)

Nebudeme zde rozbírat charakteristiku přímých řečí všech osob. Připojím jen ještě dvě poznámky. Předně chci upozornit na zdařilou jazykovou charakteristiku polního kuráta Katze, a to především tam, kde mluví v opilství. Na str. I, 121-128 je vlastně úplná studie jazyka opilce, nemající snad obdobu ve světové literatuře. Důležité jsou tu nejen přímé řeči, ale také dovedné využití charakterizačních možností ve větách uvozovacích. Pozoruhodné je rovněž kázání podroušeného Katze k trestancům. Proplétají se v něm dvě roviny: rovina náboženského kázání s rovinou oficiálního nadávání; první rovina je základní a na jejím pozadí působí právě prvky z roviny druhé neobyčejně komicky. Jsou tu tedy na jedné straně výrazové prostředky (většinou klišé) typu "Jen dále a výše upřete svůj zrak do výsosti nebes", na druhé straně řeční jako "nebo tě dám zavřít, až budeš černej". Výsledkem jsou pak věty jako "Tmítá cesta hřichu je, vy kluci pitomí, cesta boje s neřestmi" nebo "Pust'te se, krucifix, do hledání boha a vši si hledejte doma".

Druhá poznámka chce upozornit na jednu drobnost, která většině čtenářů asi unikne. Je to charakteristika osoby a prostředí pomocí nářečí. Při své cestě z Tábora do Budějovic potká Švejk u Vráže starou babičku. Její řeč je charakterisována některými prvky jihočeskými: *namířino*, *lesejček*, *Čížovej* (3. pád), *tá (chalupa)*, *Toníček Mašků*. (Haškova rodina pocházela z Písecka.)

Naše stručná charakteristika Haškova jazyka v "Dobřem vojáku Švejkovi" by nebyla úplná, kdybychom neupozornili ještě na jeden rys, jímž se liší od jazyka většiny ostatních literárních děl svého autora: je to větší počet rusismů. Hašek znal ruštinu už od svých studentských let. Ve "Švejkovi" se ovšem spíše obrází Haškov pobyť v sovětském Rusku. (V té věci odkazují na uvedenou studii Ančíkovu.) Rusismy jsou především ve slovníku; uvedeme tu některé z nich: *protivopoložený, účastek, komnata, komandýrovat, komandýrovka, svaz (= spoj), začít*; ruské jsou rovněž podoby *front, publika, divisijní*, vlivem ruštiny užito patrně i spojení *železná dráha*. Mezi rusismy vazebné patří na př. *napadati na někoho*, typ *přikaz po brigádě* a j. V syntaxi se projevují dále rusismy hlavně v nečeském pořádku slov: "... dopis, ve kterém jsem celou svou teorií vyložil o ořešníkú", "Nyní mně přečtete úřední překlad z maďarštiny článku ..."; vlivu ruštiny je možno přičíst patrně i toto spojení: "... našel polního kuráta sedět ... a nadávajícího..." (I, 132). Nebudeme rovněž asi daleko od pravdy, přičteme-li vlivu ruštiny i časté užívání přechodníků (ovšem nijak nad únosnou míru) a spojky *jestli* místo *kdyby*.

O vlivu ruštiny svědčí i některé jevy další, méně nápadné. Je to důsledné užívání příslovce *zde*, shodného s ruštinou, a nedostatek příslovcí *tu, tady*. Stejným způsobem si vykládám i to, že Hašek dává přednost v přímých řečech psaných obecnou češtinou nehovorovému tvaru *mohu* (rus. *mogú*) před podobou *můžu*.

Končím svůj letmý pohled na jazyk a sloh "Osudů dobrého vojáka Švejka". Jeví se nám jako dílo po všech stránkách originální a ojedinělé, zasluhující si - podobně jako mnohé další práce Haškovy - zevrubného studia a podrobné interpretační práce. Jsme tu teprve v samých začátcích.

P o z n á m k y:

1. Boh. H a v r á n e k, *Stalinovy práce o jazyce a jazyk literárního díla a překladu* (Praha 1951), s. 30n.; též, *Marxistická jazykověda a jazyk nové české literatury*, Slovo a slovesnost 13, 1952, s. 65.
2. Zdena A n č í k, *O životě Jaroslava Haška*. Praha, Čs. spisovatel 1953.
3. Stačí uvést na př. tuto jedinou větu: "Oltář skládal se ze tří dílů, opatřených hodně falešným pozlátkem, jako celá sláva církve svatě." (I, 143)
4. Cituji podle 16. vydání (Čs. spisovatel 1953); římská číslice uvádí svazek vydání (nikoli díl spisu).
5. V následujících výkladech používám k ilustraci také příkladů obsahujících přímé řeči, pokud je toho třeba k osvětlení hlavních principů Haškova stylu.
6. Přídavných jmen užívá Hašek vůbec rád (a leckdy do nich vkládá významovou pointu). Tak na př. často čteme o *něžném, láskyplném, dobráckém, měkkém* pohledu Švejkových *dobrosrdečných, nevinných modrých pomněnkových* očí, o jeho *upřímné*

tváři; nadporučíkovy oči svítily čímsi strašlivým a hrůzným a zoufalým a pod.; maďarský voják propuštěný z lazaretu je zakrslý, vyhublý, smutný; Švejkovo a Vozelův plácání nazve Hašek "poutavým a poučným rozhovorem" atd. Podobně hromadí Hašek někdy i příslovce (Švejk se dívá něžně a láskyplně, dobrácky a něžně atd.). Uvedené příklady svědčí i o tom, že Hašek rád výrazy tohoto typu hromadí tak, aby se navzájem doplňovaly a dokreslovaly vyjadřovanou skutečnost.

7. Srov. na př. tento odstavec - souvětí, vzatý z téže stránky jako ukázka předcházející: Švejk zůstal sám sedět za stolem, a zatím co propíjel tiše pětku od šlechtěného dobrodince, sdělovali si lidé na peroně, kteří nebyli při rozmluvě Švejkově s přednostou stanice a viděli jenom zdáli zástup lidu, že tam chytli nějakého špiona, který fotografoval nádraží, což však vyvracela jedna paní tvrzením, že se o žádného špiona nejedná, že však slyšela, jak jeden dragoun posekal důstojníka u záchodu pro dámy, poněvadž ten důstojník tam lezl za jeho milou, která vyprovázela toho dragouna.
8. Celý úvodní úryvek zní takto:
Jeden z těch kandidátů utrpení, propuštěný po operaci z vojenského lazaretu, v zamazané uniformě se stopami krve a bláta, přisedl k Švejkovi. Byl tak nějak zakrslý, vyhublý, smutný. Položil si na stůl malý balíček, vytáhl rozbitou tobolku a přepočítával si peníze. (I, 251)
9. Jde jen o jednotlivé prvky. Jinak Hašek sám dovedl dobře zesměšňovat rakouskou úřednickou češtinu parodováním textů různých nařízení, vyhlášek a pod. (na př. lékařské dobrozdání o Švejkovi; I, 37).
10. Stranou zatím nechávám hojné zřejmé rusismy; o nich později.
11. Dalo by se snadno ukázat, jak je "Švejk" Vaňkův ve srovnání s Haškovým silně vulgarisován po všech stránkách.
12. Julius Fučík, *Stati o literatuře*, Praha 1951, s. 94.
13. Srov. pozn. 1.
14. V jiných svých literárních pracích Hašek vulgarismů ve větší míře neuzivá.
15. Srov. ediční poznámku k vydání "Dobrého vojáka Švejka" ve Státním nakladatelství krásné literatury, Praha 1953.
16. Některá dřívější vydání (v nakl. Synkově) se místy pokoušela text po této stránce sjednotit; to je ovšem zcela pochybený postup. - Při srovnání s rukopisem a původním vydáním se ukazuje, že text těchto vydání je po této stránce velmi nepřesný. Zřejmě proto, že korektury nebyly s původním textem srovnávány, a tak vznikaly chyby zcela samočinně vždy v tiskárně při nové sazbě (sazečův omyl v těchto případech je velmi nasnadě).
17. Nezvyklé postavení příklonek se však i tu objevuje (na př. "Nějaký mladý muž poprosil ho, aby ..." I, 149).